

1. Әл-Фараби. Әлеуметтік-этикалық трактаттар. – Алматы: Ғылым, 1975. – 251 б.
2. Ақсауыт. Батырлық дастандар. 2-том. Құрастырған: Нұрмағамбетова О. – Алматы: Жазушы, 1977. 17 б.
3. Қазақ халық әдебиеті. Дастандар. Т. 1. Жауапты шығарушы: Алпысбаев Т. – Алматы: Жазушы, 1990. 19 б.
4. Қабан жырау. Алтын қазық. – Алматы: МГП Берен, 1993. 11-12 бб.
5. Даналардан шыққан сөз: нақылдар жинағы / Құрастырған Ұ. Асыллов. – Алматы: Мектеп, 1987. – 162 б.
6. Төле би мен Қойгелді батыр. – Алматы: Қазақстан, Мерей. 1992. 10 б.
7. Әуезов М. Абай жолы. – Алматы: Жазушы, 2003. 36 б.

8. Аронұлы С. Ақиық. Толғаулар, сын-сықақтар, айтыстар. – Алматы: Жазушы, 1976. 33 б.

* * *

Автор рассматривает художественное творчество казахских мастеров слова как источник мудрости, основу для выработки нравственных ориентиров, этических норм для современной казахской публицистики.

* * *

Article is devoted research of literary works of the Kazakh masters of the Word. The author considers art creativity as a wisdom source, a basis for development of moral reference points, ethical standards for modern Kazakh publicism.

Ф. Жапарқұлова

МАЙКӨТТІҢ АЙТЫСТАҒЫ ШЕБЕРЛІГІ ТУРАЛЫ

Майкөт пен Құлмамбеттің айтыстарының нұсқалары қатарында Қазанғап Байболұлының нұсқасы құрылымдық жүйесінің толықтығы жағынан ерекше көзге түседі. Айтыстың басында Құлмамбеттің толғау сөзі берілген. Онда ақынның өмірінің кейбір қырлары көрініс тапқан. Бұл тұста Құлмамбет өмірдің қызығы мен қиынын да мол көрген жанға ұқсайды. Айтыс алдағы уақытта қырғыз елінде Бәйтiктің аулында болатын той хабарынан басталады. Құлмамбет той болатыны туралы хабарды естісімен оған баруға дайындалғанын, қасына алты жігіт алып, елінен жолына бір мал айтып, атқа мінгенін баяндайды. Жолға шыққанына бес күн өтіп, алтыншы күн дегенде, той жасаған жерге келіп жеткені жайынан да мәлімет береді. Жол-жөнекей тойға кімдердің келіп жатқанын, алыс пен жақыннан кім барын қазақ мен қырғыздың бәрінен сұрап келгенін де айтады. Ақын әңгіме айтушылардан бұл тойда Құдайберген майырдың баласы Рысқұлбек келіп жатқанын, қасында ақын Майкөт барын естиді.

Айтыс үстінде Құлмамбеттің Майкөт туралы, оның осал жерлері туралы қазақ, қырғызға арнайы сұрау салып, алдын ала көп нәрсеге қанығып алғаны белгілі болады. Бұл айтыс ақындарының өз қарсыластарының осал деген жерін алдын ала біліп алуға әрекеттенетін әдетін еске салады.

Құлмамбеттің сөзінен оның Майкөтпен айтысу туралы ойы бары белгілі болады. Той иелері екі ақынды айтысқа түсірместен бұрын, той иесінің үйіне келгенге дейін Құлмамбет Майкөтпен айтысуға ниет қылады. Бұл

Құлмамбеттің өз ойы ма немесе қазақ, қырғыздың айтысқұмар халқының тілегіне сай туған тілек пе – оны кесіп айту қиын. Қалай болғанда да Құлмамбет Бәйтiктің тойына Майкөттің келгенін естіген сәттен бастап онымен айтысуға қамдана бастайды.

Ақын Бәйтiктің он төрт канат ордасына келгенін, әдеппен Бәйтiктің қолын алғанын, үй толып отырған ел жақсыларының бәрінің басын санап амандасқанын жырлайлы. Осылардың бәрі айтыс мәтінінде 56 жолды алады. Бұл, әрине, айтыстың өз құрылымынан тыс, ақынның кейіннен өзі жанынан қосып айтқан түсіндірме, анықтама сипатындағы сөзі еді. Жол бойынша, айтыстың мәтінін жүйеге түсіріп, сөздерін қалпына келтіріп, жүйеге тісіріп жұртқа жеткізу жеңілген ақынның міндеті болған. Құлмамбет айтыстың тарихын, ұзын-ырғасын осы жолға сай айтқан деуге болады.

Айтыстың келесі бөлімі Құлмамбеттің үй толып отырған жақсылармен амандасуына арналады. Ақын үйдегілерге той иесі Бәйтiктен бастап жырман сәлемдеседі. Бәйтiк, болыс Байсал, Сүлеймен, Шолпанқұл секілді қырғыздың бетке шыққандарына арнайы сәлем беріп келіп, қазақ Рысқұлбекке ойысады. Одан соң Майкөтке тиіседі.

Құлмамбеттің құбылып соқтығуына ширығып қалған Майкөттің сөзі Қ. Байболұлының нұсқасында мынадай болып айтылады:

Осы ма жұрт мақтаған Құлмамбетің,
Майкөтке ауған екен бар ниетін.
Майкөтті үйде отырған далада деп,
Көңіліңді аударған ба құдіретім?

Майкөттің осы сөзі Ж. Жантөбетов нұсқасында берілген мәтіннен алшақ емес. Бірақ Ж. Жантөбетов нұсқасында Майкөттің сөзі көркемдік жағынан жинақы, мазмұн, ой жағынан қуаттырақ. «Айтыс» жинағында жарияланған нұсқада да Майкөттің сөзі Қ. Байболов нұсқасындағыдан уыттырақ болып көрінеді.

Қ. Байболовтың нұсқасында Майкөттің сөзінің бағасы екі түрлі болып келеді. Төрт жол өлеңнің алғашқы екі тармағы кімге арналып айтылғаны анық ашылмаған. Ақынның кімге бұрылып, кімге қайрылып сөйлеп отырғаны мәлім емес. Ақын жалпы жұртқа, көпшілікке арнап айтып отырғаны туралы ой туғанмен, оны негіздеу қиын. Ж. Жантөбетовтен жеткен және «Айтыс» жинағына енген нұсқаларда Майкөттің сөзі толығымен Құлмамбеттің өзіне арналып айтылады. Біздіңше, Майкөт сөзінің осы түрде айтылуы айтыс жүйесіне толық сай келеді.

Алғашқы қақтығысудан соң, ақындар осындай уытсыз, жаймашуақ күйге түскендей қалып танытады да, іле қайта шырқайды, бір-біріне аяспастай соқтығысады. Айтысқа қажетті қайшылық, ой мен сезімдегі қарсылық осы жерде бір көркем көрініс табады да, одан ары қарайғы жерде ашық тартысқа ұласады.

Айтыс қырғыз елінде, қырғыздың манабы Бәйтіктің ордасында өткен. Сондықтан да Құлмамбет өз айтысының басында Бәйтік бастаған қырғыздарға бұрылып сөйлеп, олардың аталары мен өздерін көтермелеп, марапат, қошамет сөз айтады. Ақын атын атап, сәлем беріп отырған Бәйтік - қырғыздың шоң манабы. Сүлеймен, Шолпанқұл, Рысбек - бұлар да өз заманының ірі тұлғалары. Майлықожа ақын Бәйтік туралы: «Жүз мың үйлі қырғыздан Бәйтік датқа», - деп, Бәйтікке қарайтын үй санын көрсетеді. Бұл, әрине, Бәйтіктің қырғыз ішінде аса ірі шонжар болғанын білдіреді. Құлмамбеттің өз сөзінің басын жиын ағасы, үй иесі Бәйтікке қошемет айтып сәлем беруден бастауы, оның өз тұрғысынан алып қарағанда, орынды. Алайда дүйім жұрттың алдында айтысқа түскен ақынның ойы мен сөзіне сыншы көп, қошеметшілер де аз емес. Айтыста ақындар ғана айтыспайды, жиынға келіп отырған елдің игі жақсы-жайсаңдарды да жарысқа түседі, намысқа шабады.

Айтыс басында қырғыздарға марапат, құрмет сөзін аямай және алдымен айтып, сонысы үшін Рысқұлбектен «шапалақ жеген» Құлмамбет енді келіп Рысқұлбекке өзі Майкөттен жақын екендігін, Майкөттің Рысқұлбекке өзінен

жақын бола алмайтынын алға тартады. Айтыс жүйесіндегі осы ойдың, жөннің жарысында, ағуал-жағдай ұтымдылығы жағынан Майкөттен бұрын да ұтылып қалған Құлмамбеттің айтыс арнасын бұрған саны соқпағы болар ма деген бұл амалы да негізсіз болып шығады. Осының алдында ғана қырғыздарға жақындығын, қырғыздарға өз көңілінің аса жақсы екендігін айтып, Рысқұлбекті кейінгі қатарға ысырған Құлмамбет мына сөзімен Рысқұлбекке қайта жақын бола алмайтынын, жақын болар көпінді бұған дейін өзі бұзып тастағанын ескермейді, өзіміздікке салынып, ескергісі келмейді. Майкөт айтыс кезінде осы жағдайды Құлмамбеттің алдына көлденең тартады.

Майкөттің орынды айтқан сөзіне Құлмамбет лайықты жауап қайтара алмайды. Сөздің жөнінен ойдың жүйесімен, ахуал-жағдайдың жайынан түгел басым болып отырған қарсыласына Құлмамбет еш қайран көрсете алмайды, шарасыз қалады. Өзінің осы күйіне ашынған Құлмамбет қарсыласын кемітуге ұмтылып, мынандай сөз айтады:

Майкөтжан, бір сапарға ісім түсті,
Менімен айтыспағың қиын іс-ті.
Ердім деп Рысқұлбекке асқындама,
Секілді ит табаны аз ғана Ысты.

Мұның алдында айтқан ой жүйесі, сөз дарасында қарсыласынан беті қайтып, өзі бастаған тақырыпты ары қарай дамыта алмай, Майкөттің сөзіне еш уәж айта алмай, толқыған Құлмамбет бұрынғы тақырыбын тастай салып, басқа тақырыпты қозғайды. Майкөттің руын ит табанындай аз деп кем тұтады, өз руын көп деп артық тұтады. Алайда Майкөт ақын Құлмамбеттен бұл тақырыпта да асып түседі:

Бір талай Ысты деген ел емес пе,
Үш дуан бас-аяғы жер емес пе?
Дулаттың аруағына тіл тигізіп,
Кешегі қашқын Албан сен емес пе?

Құлмамбеттің Майкөтке қарсы ұстанып отырған артықшылығы – Майкөт руының аздығы, өз руының көптігі. Майкөт Құлмамбеттің бұл сөзінің де «кілтпанын, жүйесіздігін, жөнсіздігін» тауып айтады. Майкөттің сөзінен аңғарылатын нәрсе мынандай: Құлмамбет көптігін ардақ тұтатын болса, Албан өзімен бір туған Дулаттың аруағына тіл тигізіп, өз елі, өз жұртынан ауа қашпаған болар еді. Өзінің көптігінің қадіріне жетпеген Құлмамбеттің енді келіп, Майкөтке өзінің көптігін айтып мақтануы ақылға қонатын іске ұқсамайды. Сөйтіп, Құлмамбет бұл жерде де өзінің артықшылығы деп алға ұстаған қасиетінің құнсызданып, кемшілікке қалай айналып кеткенін аңдамай қалады. Майкөт бұл тұста да Құлмамбеттен

асып түседі, оны өз сөзінен ұстап, өз сөзінің жүйесінен сүріндіреді, қарсыласының ойына негіз етіп отырған құбылысты оның өзінің кемшілігін әшкерлейтін дәлелге айландырып, оған қоршаған көпшілікті тұтас иландырады.

* * *

В статье изучается поэтическое мастерство Майкота Сандыбайулы.

* * *

In article questions of poetic skill of Majkota Sandybajuly are studied.

Н. Н. Иманбекова

ҚАРАУЫЛБЕК ҚАЗИЕВ ТУЫНДЫЛАРЫНДАҒЫ ТУҒАН ЖЕР ТАБИҒАТЫНЫҢ КӨРІНІСІ

Қазіргі қазақ прозасына 1960 жылдарда келіп, «құйрықты жұлдыздай» ағып өткен тұрлаулы творчестволық тұлғалардың бірі – Қарауылбек Қазиев. Бар-жоғы 45 жыл ғұмыр кешкен талантты жазушы өзінен кейін өз алдына жеке зерттеуімізге лайық қомақты әдеби мұра қалдырды.

Оның әдеби шығармашылығы – бүгінгі күннің биік эстетикалық талғамы мен талабына жауап беретін, идеялық-көркемдік жағынан аса құнды еңбектер жазу айдынындағы алғашқы адымдары-тырнақалды туындыларында-ақ, өзіне тән қаламгерлігімен, жазудағы өзгеше өрнек-нақышымен, мәйекті тіл, сыршыл сазымен әдебиет әлеміне еркін еніп, қазақ прозасының қалың көшіне іркілмей ілескен Қарауылбек Қазиевтің жазушылық болмыс-бітімі бірден дараланып, уақыт өте келе шеберлігі шыңдала түскендігі оның көркем дүниелерінен айқын аңғарылады.

Қарауылбек Қазиев Жамбыл облысы, Шу ауданындағы «Кербұлақ» ауылында туған. Жазушының айтуынша, оның туып-өскен ортасы өнерге жақын болған. Оның болашақ жазушыға әсері де мол болғанын байқатады. Ол өскен орта ән-күйге бөленген, өзі ақын, өзі күйші, өзі сазгер – үштік бірлігінен құрылған әнші-ақын ортасы. Әрідегі Кенен Әзірбаевтың көзін көріп, даңқын естіп өскен. Бұл туралы деректерді жазушының «Мәтібұлақ басында» атты әңгімесінен кездестіреміз: «Мен Кенен ауылымен қолтықтас, тізерлес жатқан Шу өңірінде ержетіп ем. Ауылы аралас, қойы қоралас көрші-қолаңның күй мен жыры да жапсарлас. Біріне-бірінің аунап жетуі тез. Әз ағаның ауылынан ән үйреніп қайтқан әркімнің аты бейгеден келгендей көңілдері көтеріңкі келуші еді. Қалың тойды қақ жарып, Кенекеннің

күйлі әнін алғаш шырқап, шырайлана үн көтерген кісінің маңдайына жұлдызы бар сияқты көрінетін-ді. Осыдан кейін-ақ әлгі әнді ауыл болып көтеріп кетуші еді. «Бозторғайды» боздата, «Көкшолақты» екпіндете тебіrentетін ауылдастарының келбегі әлі күнге дейін көз алдымда. «Базар-Назардың» сазымен соғыстан қайтпай қалған ұлдарын жоқтап, күңіренген көп апаның қапалы күйлері де көңілден кеткен жоқ... Кенекеннің көп әндері қоңырқай балалығымның ескірмес ескерткіштеріндей жадымда қалыпты» [1, 254-255б.б.].

Ешқашан аптап ыстық, ми қанаттар шөл далада жапырағы шулаған алып бәйтерек тамыр жая алмайды. Сол секілді алдында дәстүрі, ежелгі төсегі жоқ елде талантты жазушы тұмақ емес [2,385б.]- дегендей ақын-жазушылар қазынасын – рухани уыз еткен. Өздерінің даңқты бабаларының өнегесі бойынша бар саналы ғұмырын халқының игілігіне арнаған асыл тұлғалар киелі Шу өңірінен аз шыққан жоқ. Қазаққа Бөлтірік шешен сынды сөз зергерін, Сауытбек сынды ақиық ақынды сыйлаған киелі Шу топырағынан шыққан танымал ақын-жазушылар да аз емес. Олардың қатарында Жамбылдың шәкірті Бармақ ақын (Мықанбайұлы), халық ақындары Жақсыбай Жантөбетов, Сәрсен Жылысбаев, Омарбай Малқаров, халқымыздың біртуар ақын қыздары Майса мен Ақбөпе, жазушы, драматург, Қазақстанның еңбек сіңірген қызметкері, Жамбыл облысының құрметті азаматы Әлдихан Қалдыбаев, Әбіғұл Ибрагимов, Мұрат Сыздық, жазушы, журналист, баспагер Болат Бодаубай, спортшы, ғалым, жазушы Әлімқұл Бүркітбаев, Ахметжан Қосақов, Қуаныш Иембердиев бар.

«Кербұлақ» ауылы қазақ мәдениетіне оннан астам тұғырлы тұлға берген. Қазақ мемлекеттік